

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇİN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ*

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ**

ÖZET

Kafkasya bölgesi tarihten günümüze küresel ve bölgesel güçlerin büyük bir mücadele alanı olmuştur. Bu noktada Kafkasya bölgesinde ABD, AB, Çin, Rusya gibi küresel güçler ile Türkiye, İran, Hindistan vb. bölgesel güçler bazen karşı karşıya gelmiş, bazen de işbirliği içinde hareket etmişlerdir. Tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de bu bölge çok sayıda sorunla mücadele etmektedir. Soğuk Savaş döneminde bir süreliğine de olsa Sovyet baskısıyla bölgedeki ülkelerin küresel ve bölgesel ülkelerle olan teması sınırlandırılmıştır. Ancak Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Kafkasya'da özellikle de Güney Kafkas ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte, Kafkas ülkeleri dünya ile ilişki kurma noktasında yeni arayışlar içerisine girmişlerdir. Güney Kafkas ülkelerinin özellikle de Ermenistan'ın Batı ve Batının dışında yer alan küresel güçlerle iyi ilişkiler kurma arayışına girdiği görülmektedir. Bu noktada yeni dönemde özellikle de Sovyetler döneminde Batıya karşı Rusya'nın yanında yer alma çabaları ile bilinen Çin'in bölgeye yatırımları ve bölgeyle ilgili uluslararası kuruluşlardaki yeri ile ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada Çin'in Sovyetler Birliği döneminden başlayıp Sovyet sonrası süreçte bölgeye yönelik artan ilgisinden hareketle, özellikle Ermenistan'a yönelik politikaları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Ermenistan, Kafkasya, Rusya, Türkiye.

CHINA-ARMENIA RELATIONS IN THE POST-COLD WAR ERA

ABSTRACT

Throughout the history, the Caucasus region has always been a great area of struggle among both global and regional powers. In the region, global powers such as the United States, EU countries, China, and Russia, and the regional powers such as Turkey, Iran and India sometimes confronted with each other and sometimes acted as allies. The historical struggle of the area still continues. Only during the Cold War period, the contact of the countries in the region with the global and regional countries was limited by the Soviet pressure. However, after the Cold War, when the Caucasus countries, particularly the ones in the south, gained their independence, those countries searched of new ways to establish relations with the world. During this period, it is seen that Armenia among the southern Caucasus countries, particularly sought to establish good relations with the western and non-western global powers. At this point, China, which is known for its efforts to stand by Russia against the West, especially during the Soviet period, has gained prominence with its investments in the region and its place in international organizations related to the region. This article aims to examine China's increased interest towards the region by evaluating its policies of Armenia.

Keywords: China, Armenia, Caucasus, Russia, Turkey.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 16.12.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Bu makale, 25 Kasım 2018 tarihinde IRAM-AYBU tarafından Ankara'da düzenlenen *China's West Asian Strategies and Belt and Road Initiative-BRI* adlı uluslararası sempozyumda sunulan bildiri metninin verilerinden yararlanılarak, bildiri metni genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA;

ORCID: 0000-0002-4634-463X, E-posta: yildizdeveci@gmail.com

Giriş

Kafkasya bölgesi tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de bölgesel ve küresel güçler açısından jeopolitik yapıya sahip önemli bir bölgedir. Tarihte büyük oranda dönemsel olarak Osmanlı-Safevi, Osmanlı-Rus İmparatorluğu arasında bir çekişme alanı olan bu coğrafyada XIX. yüzyılda yavaş yavaş Batılı Devletler ya da Büyük Güçler olarak bilinen devletlerin de bölgeye girmeye çalıştığı bir alana dönüşmüştür. Gelinek noktada her ne kadar tarihsel bağlamdaki bölgesel aktörler aynı kalmış olsa da küresel aktörlerin de burada etkili olmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu noktada her ne kadar bir dönem renkli devrimler aracılığıyla bölgede bir takım “denemeler ve girişimler” yaşanmışsa da henüz Batılı devletlerin bölgede istedikleri düzeyde bir etkiden bahsedilemez. Bu noktada Kafkasya bölgesinde bölgesel ve küresel güçlere tabiri caizse sonradan eklenen güçlerden biri olarak Çin, Soğuk Savaş dönemi sonrasında dikkat çekici bir güç olarak yer almaya başlamıştır.

Tarihi İpek Yolu’nu günümüzdeki küreselleşme hareketinin temeli olarak kabul eden araştırmacılara göre, Tarihi İpek Yolu ticaretinin hakimiyeti konusunda nasıl ki tarihte bir çok mücadeleler verilmişse günümüzde de bu mücadeleler Doğu Batı kavramları üzerinden devam etmektedir. Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu dünya sisteminden çok kutuplu dünya sistemine geçişin yaşandığı bu dönemde ABD’nin AB ile yakınlaştığını, Çin’in ise Modern İpek Yolu projesi ile yanına aldığı gelişmekte olan 65 ülkenin de desteğiyle Doğu merkezli bir küreselleşme girişimi başlattığı ileri sürülmektedir (Camgöz vd. 2017: 1-18). Ancak ABD ve AB’den farklı olarak Rusya’nın da Çin’in “Kuşak-Yol” bu girişiminden uzun vadede ortaya çıkması muhtemel etkilerinden dolayı rahatsızlık duyacağını söylemek mümkündür. Rusya’nın, Çin’in Orta Asya’daki etkisini arttırmasından kaynaklı endişeleri olduğunu, Hindistan da Hint Okyanusundaki etkisine gelebilecek olası tehditler nedeniyle de proje konusunda kaygılı olduğuna vurgu yapılmaktadır (Durular 2016: 77-97). Bilindiği üzere Çin günümüzde sadece Ermenistan için değil Güney Kafkasya’daki diğer devletler tarafından da oldukça önemli bir yatırımcı olarak görülmektedir (Sanamyan, 2016). Bu noktada Kafkasya’ya yönelik politikalarında Ermenistan’ın ayrı bir önemi olduğunu söylemek mümkündür. Çin’in Orta Asya’daki demiryolu, enerji, altyapı (Abrahamyan, 2015) çalışmalarındaki etkisini benzer şekilde Kafkasya’da da uygulamaya çalıştığı ve bu anlamda bölge ülkelerine yönelik yatırımlara büyük bir önem verdiğini söylemek mümkündür.

Ermeni kaynaklarına göre, Ermeniler her ne kadar Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerle benzer şekilde tarihsel olarak yüzünü batı ve kuzeye yöneltmiş olsa da uzun tarihi geçmişi dolayısıyla da doğuya ulaşabilmek için tarihinde önemli izler taşımaktadır. Ermeniler tarihsel bağlamda çok eski tarihlerde yüzünü doğuya çevirmiş olsa da Ermenistan Cumhuriyeti’nin tarihsel geçmişi 1918 yılına dayandığı için bu çalışmada ağırlıklı olarak Ermenistan Cumhuriyeti’nden günümüze olan süreç üzerinde durulacaktır. Bilindiği üzere 1918 yılında ömrü yalnızca iki yıl olan Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuş ve bu yeni devletin hükümeti ağırlıklı olarak Taşnaklardan kurulmuş olup Ermenistan Hükümeti’nin Başbakanlığına Hovannes Katchaznuni getirilmiştir (Palabıyık-Deveci, 2009: 256-257). Bu sürecin ardından Ermenistan’ın Sovyetler birliğine katılmasıyla beraber uzun yıllar Ermenistan’ın ve bölgedeki diğer Güney Kafkas ülkelerinin ilişkileri Sovyetler üzerinden yürütülmüştür. Ancak Sovyetler Birliği’nin 1991’de dağılmasının ardından başta Ermenistan olmak üzere diğer güney Kafkas ülkelerinin Doğu, Batı yönlü Avrupa, Asya ve Ortadoğu başta olmak üzere birçok ülkeyle olan ilişkileri gittikçe büyük önem arz etmiştir. Özellikle Ermenistan gibi ciddi bir ekonomik çıkmazda olan ülkeler için bu durum daha da önemli hale gelmiş ve alternatif

arayışlara girilmiştir. Bu noktada Ermeni uzmanlara göre Çin Devlet Başkanı Şi Jinping'in, günümüzde Avrupa'nın başlıca dış politikası ve ticaret inisiyatifinin Antik İpek Yolu'nu hatırlattığı ve Ermeni tüccarların da tarihte hem Batı hem de Kanton ve Hint Okyanusu üzerinden Çin-Batı ticareti tarihinde önemli bir rol oynadıklarına dikkat çekilmektedir (Sanamyan, 2016).

Çin-Ermenistan ilişkileri Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından siyasi anlamda Ermenilerin ifadesiyle "samimi" bir boyut kazanmıştır (MirrorSpectator, 2018). Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından iki ülke arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 6 Nisan 1992'de kurulmuştur. Temmuz 1992'de Erivan'da Çin Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği faaliyete başlamış, daha sonra 10 Ekim 1996'da ise Pekin'de Ermenistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği açılmıştır (China MFA, 2015).

Ermenistan Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte bağımsızlık sürecinin ardından her ne kadar eski dönemlerde olduğu gibi tarihsel olarak Rusya'ya olan bağımlılığını devam ettirse de yeni dönemde bazı yeni arayışlar içinde de yer almıştır. Bu kapsamda yakın dönemlerde 2017 yılında Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan'ın 4 Eylül'deki Çin ziyareti, Çin ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bazı araştırmacılar tarafından bu ziyaret Ermenistan dış politikasındaki değişikliğin önemli bir göstergesi olarak kabul edilirken, aynı zamanda, "Soğuk Savaş'tan sonra birbirini ihmal eden iki tarafın arasındaki ilişkilerin tarihi derinleşme sürecinde atılan en yeni adımlardan sadece biri" şeklinde de tanımlanmıştır (Tulun, 2017). Başbakan Paşinyan'a göre Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın temelinde, her ne kadar birbirlerinden uzak olsalar da iki ülkeyi yakınlaştıran temel konu, stratejik zihniyettir. Bu ifade iki ülke arasındaki yakınlaşmanın "stratejik temelli" olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Hetq, 2018).

Modern İpek Yolu Projesi veya Bir Kuşak Bir Yol (One Belt One Road)

Çin'in Ermenistan'la son dönemlerde artan ilişkileriyle ilgili bölüme geçmeden önce iki ülke ilişkilerinde temel odak noktasını oluşturan Tarihi İpek Yolu ve Modern İpek Yolu Projesi kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır. Çin lideri Şi Jinping tarafından 2013 yılında "Bir Kuşak, Bir Yol" adıyla başlayan bu proje Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Modern İpek Yolu olarak da adlandırılmaktadır. Bu kapsamda proje güzergâhında yer alan tüm ülkelerin Çin önderliğinde projeye davet edildiği, Asya, Afrika ve Avrupa'yı kapsayan ve ekonomi temelli bu proje olduğunu söylemek mümkündür (Deutsche Welle, 2017). Projede toplam 65 ülkenin yer alması planlanmaktadır. Bu kapsamda söz konusu proje ile Çin'in, hem büyüme hızını arttırmayı hem de azalan iç tüketimini canlandırmayı hedeflediğini söylemek mümkündür (İnsamer, 2018). Proje kapsamında öngörülen güzergâhları genel hatlarıyla şöyle sıralamak mümkündür;

Çin-Moğolistan-Rusya

Çin-Bangladeş-Hindistan-Myanmar

Çin-Merkez ve Batı Asya

Çin-Hindi Çini Yarımadası

Çin-Pakistan (İnsamer, 2018)

Projenin uzun vadede gerek Çin gerekse güzergah üzerinde yer alan ülkeler açısından küresel ekonomiyle entegrasyonu sağlayacağı için ekonomik refah sağlayacağı

da öngörülmektedir. Projede yer alan 65 ülke kapsamında Ermenistan ve Türkiye Avrupa güzergâhında yer almakta olup, diğer bölgeleri ise şöyle sıralamak mümkündür;

Doğu Asya: Çin, Moğolistan

Güneydoğu Asya: Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Myanmar, Filipinler, Singapur, Tayland, Timor-Leste, Vietnam

Orta Asya: Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan,

Ortadoğu ve Kuzey Afrika: Bahreyn, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Filistin, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen

Güney Asya: Afganistan, Bangladeş, Bhutan, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan, Sri Lanka

Avrupa: Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Bosna Hersek, Hırvatistan, Çekya, Estonya, Gürcistan, Macaristan, Letonya, Litvanya, Makedonya, Moldova, Karadağ, Polonya, Rusya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Türkiye, Ukrayna (İktibas Dergisi, 2018)

Çin'in Güney Kafkasya Politikası

Soğuk Savaş döneminin son ermesinin ardından bölgede Ermenistan'la olan ilişkilerinde ivme kazandıran Çin, bölge ülkelerinden farklı olarak Ermenistan'a ekonomi alanında özel bir ilgi göstermektedir. Çin'in Ermenistan büyükelçisi Tian yaptığı bir konuşmada Çin'in Ermenistan'la son derece iyi ilişkileri olduğunu ve bu ilişkilerin önümüzdeki dönemde eğitim, kültür ve IT (Information Technology) alanları başta olmak üzere hızla gelişeceğine işaret etmiştir (News.am, 2018). İki ülke arasında ayrıca yol inşaatı, oyunculuk, fuarlar, bilişim ve telekomünikasyon sektörlerinde de ciddi işbirliği çalışmalarının yapılacağı vurgulanmaktadır. Özellikle Çin şirketleri tarafından yürütülen Kuzey-Güney ulaşım koridoru yatırım programları konuları ile bilişim sektöründeki işbirliğinin de çok umut verici olduğunu ve bu konuda hala kullanılmayan olasılıkların bulunduğu dikkat çekilmiştir (Aysor, 2018).

Çin'in Kafkasya bölgesinde özellikle Ermenistan'ı IT alanında bölgesel potansiyel olarak gördüğünü ve uzun vadede Ermenistan'ı bölgenin IT merkezi haline getirmeyi düşündüğünü de söylemek mümkündür (Telekom.arka.am, 2012). Konuyla ilgili olarak Ermenistan'da teknoloji alanında bir yükselmenin olduğu ve Çin'in Ermenistan'ı "Eski Sovyetler Birliği'nin yeni Silikon Vadisi" olarak değerlendireceği de ileri sürülmektedir (Balyan, 2017).

Ekonomi konusunda Çin'in, Ermenistan'a 2015 yılında 155 milyon yuan (25 milyon \$) yumuşak kredi de sağladığı bilinmektedir. Ermenistan Maliye Bakan Yardımcısı Pavel Safaryan, söz konusu kredi geri ödeme süresinin ise 20 yıl olduğunu belirtmiştir. Çin-Ermenistan Hükümeti tarafından onaylanan başka bir anlaşmaya göre ise, Çin Ermenistan'a teknik yardım olarak 60 milyon yuan (9.6 milyon \$) borç vermeyi de kabul etmiştir (Armedia.am, 2015). Bu noktada Çin'in Ermenistan'la olan ilişkilerde ekonomi başlığının diğer alanlara oranla ilk sırada geldiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda Uluslararası ticarete ilişkin Birleşmiş Milletler COMTRADE veri tabanına göre, Ermenistan'ın Çin'e olan ihracatı 2017 yılında 123,02 Milyon dolar olmuştur (Tradingeconomics.com, 2018). Ermenistan'ın Çin'den İthalatı ise yine Uluslararası ticarete ilişkin Birleşmiş Milletler COMTRADE veri tabanına göre, 2017 yılındaki ithalatının ise 478,9 Milyon dolara ulaştığı kaydedilmiştir (Tradingeconomics.com, 2018).

Çin bölgede Modern İpek yolu projesi kapsamında birtakım arayışlarının sürdürürken, Güney Kafkasya devletleri ise, uluslararası işbirliğini ilerletmek ve Rusya'nın yanı sıra Batı ile de ilişkilerini geliştirmek istemektedir. Rusya'nın Sovyetlerin dağılmasının ardından bölgedeki politikalarının Güney Kafkasya coğrafyasına henüz beklenen düzeyde barış, refah ve ekonomik istikrar getirmemiş olması ister istemez bölge ülkelerinin de birtakım arayışlar içine girmesine neden olmaktadır. Bu noktada Rusya'nın mevcut ekonomik yapısı, Avrupa Birliği'nin içinde bulunduğu çalkantılı süreç, bölge ülkelerinin dikkatini Çin'e yoğunlaştırmasında etkili olmuştur. Bölge ülkelerinin uzun ve kısa vadede Bir Kuşak-Bir Yol Projesinin kendi ülkelerine sağlayacağı yararları da göz önünde bulundurarak Çin'le ilişkilere özel bir anlam yükledikleri söylenebilir. Güney Kafkasya genelinde ve Ermenistan özelinde Çin'le ilişkilerde ekonominin ilk sırada geldiğini söylemek mümkündür. 2015 yılı verilerine göre Ermenistan'ın ihracat yaptığı temel ülkeler arasında Çin'in Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alıyor olması bu durumun göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Yine benzer şekilde 2015 yılı verilerine göre Ermenistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında da Rusya'dan sonra ikinci sırada olduğu görülmektedir.

Çinli işadamları Ermenistan'da genellikle yenilenebilir enerji, altyapı, madencilik ve işleme endüstrileri de dahil olmak üzere gelecek vaat eden yatırım projelerine ilgi duymaktadır. Çinli işadamlarının ayrıca genellikle Ermenistan'ın güvenliği konusunda da bazı endişelerinin olduğu sık sık vurgulanarak bu alana ciddi yatırımlar yapma arzusunda olduklarını beyan ettikleri görülmektedir. Çin'in Ermenistan'dan aldığı ürünler arasında şarap ve diğer alkollü içecekler, değerli taşlar ve yarı değerli taşlar ana ihracat ürünleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu noktada Ermenistan ile Çin arasındaki ticari ciro hacmi 2018 yılının Ocak-Nisan döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre % 40 büyüdüğü de kaydedilmiştir (Kocharyan, 2018).

Çin'li resmi yetkiler tarafından Çin-Ermenistan ilişkileri değerlendirilirken Çin'in ekonomi açısından bir süper güç olduğu ve 130'dan fazla ülkenin Çin'i bir numaralı ortak olarak kabul ettiklerine de sık sık vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle istisnasız tüm ülkelerle ilgilendiklerini ve Ermenistan'ı da bölgedeki ortak dost olarak gördüklerine de dikkat çekilmektedir (Harutyunyan, 2018). Ancak burada şu hususa da dikkat çekilmesinde yarar vardır. Özellikle 2019'da ortaya çıkan ve halen günümüzde birçok ülkede ciddi bir biçimde insanların hayatını kaybettiği Coronavirüs salgını nedeniyle başta iki ülke arasındaki ilişkiler olmak üzere bir çok alanda en çok da Çin'in ekonomik yatırımlarının bu süreçten ciddi anlamda etkileneceğini şimdiden söylemek mümkündür. Nitekim şimdiden Çin'in başta Ermenistan'daki yatırımları olmak üzere dünyanın birçok noktasındaki uluslararası alandaki ekonomik göstergelerinde ve yatırımlarda alarm verme seviyesine geldiği görülmektedir. Bu nedenle önümüzdeki dönemde Coronavirüs salgınının hem Bir Kuşak Bir Yol yatırımlarını hem Çin'in dünyadaki tüm ülkelerle olan ilişkilerinde bir kırılma noktası yaratacağını söylemek mümkündür.

Çin'in Kafkasya bölgesinde daha etkin bir politika izleme arzusu gereği Ermenistan'la yakınlaşması kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer husus da Erivan'da inşa ettikleri yeni elçilik binası olmuştur. Araştırmacılara göre yapım aşamasındaki 40.000 metrekarelik Çin Büyükelçiliği kompleksinin, eski Sovyetler Birliği coğrafyasındaki ikinci en büyük Çin diplomatik misyonu olacağı yönündeki varsayımlar da Çin'in bölgeye verdiği önemi ortaya koymaktadır (Armenpress, 2018).

Araştırmacılara göre Çin'in Ermenistan özelinde ve Kafkasya genelindeki ilgisinin uzun vadeli bir politika içermektedir. Ancak Çin'in Ermenistan'la olan yakınlaşmasının

bölgesel anlamda Kafkasya'nın yanı sıra daha büyük bir coğrafyayı da hedeflediği söylenebilir. Bu noktada Çin Kafkasya'nın yanı sıra Türkiye, Rusya ve İran gibi büyük devletlerin tarihsel anlamda söz sahibi olduğu ve günümüzde de jeopolitik ve jeostratejik bir konumda olan ülkelerle de ilişkilerini farklı bir zemine taşımayı arzulamaktadır (Tulun, 2017).

Rusya'nın tarihsel süreçte Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda kendisi dışında bölgede söz sahibi olmaya çalışan aktörlerle ilgili olarak pek de olumlu bir tavır içinde olmayacağını söylemek mümkündür. Özellikle Güney Kafkasya açısından konuya bakıldığında burada Azerbaycan ve Gürcistan'dan farklı olarak Ermenistan'la olan ilişkilerinin ayrı tutulması gerektiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Ancak son dönemlerde Çin'in Avrupa'ya gelişmiş bir altyapıyla bağlanmasını sağlaması planlanan Bir Kuşak Bir Yol girişiminin de etkisiyle zaten stratejik bir öneme sahip olan bölgenin daha sık gündemde yer alması öngörülmektedir. Bu noktada Bir Kuşak Bir Yol girişiminin de etkisiyle Doğu Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin büyük bir kısmının Güney Kafkasya bölgesi üzerinden yapılacağı ve bu nedenle bölgedeki aktör sayısında da buna bağlı olarak bir artış yaşanacağı söylenebilir. Bu durumun ise beraberinde Rusya'nın bölgesel etkisini olumsuz yönde etkileyeceği için Rusya'nın bu gelişmeler karşısında pek de hoşnut olmayacağını veya bu duruma sessiz kalmayacağını söylemekte yarar vardır (Bora, 2017).

Çin'in Kafkasya genelinde ve Ermenistan özelindeki politikalarının temel olarak Ermenistan ve Güney Kafkasya'yı İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'na dâhil etme odaklı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada Ermenistan'ın gereğinden fazla bu konuda projeye istekli olmasının altında yatan nedenler aşikârdır. Ülkenin içinde bulunduğu darboğazdan bir çıkış yolu olarak görüldüğü için bu tür uluslararası projelere önem vermektedir. Nitekim bilindiği üzere Ermenistan bölgedeki neredeyse tüm komşularıyla sorunlu bir ilişki içerisindedir ve bu durumdan kurtulmak için de bir arayış içerisindedir. Bu noktada Güney Kafkasya'daki Çin yatırımlarını büyük oranda, hem AB hem de Asya ile entegre olacak bir ticaret koridoruna yönelik girişimler olarak değerlendirmek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin'in Güney Kafkasya politikasının, özellikle de Ermenistan ve Çin arasındaki gelişmekte olan bağların, uzun vadede Rusya'nın yararına olmayacağı aşikârdır. Çin'in bölgedeki varlığının uzun vadede Rusya'nın tarihsel bağlamda Ermenistan'ın siyaseti ve ekonomisi üzerindeki baskın etkisini azaltacağı kaygıları Çin'in bölgedeki varlığı açısından ilerleyen zamanlarda bir sorun olarak görülmeye başlanması kaçınılmazdır. Her ne kadar Çin bölgede, her şeyden önce ekonomik ve jeopolitik olarak bulunuyor olsa da bu durumun beraberinde uzun vadede Ermenistan'ın AB'ye giden süreci açısından da olumlu adımlar içereceğini de söylemek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Ticaret

Çin-Ermenistan ilişkilerinde ticaret konusu ayrı bir öneme sahiptir. Çin'in 2011 yılından bu yana Ermenistan'a yaptığı yardımların en az 50 milyon dolara ulaştığı ve Çin-Ermenistan ilişkilerinin temellerinin yüzyıllar öncesine dayandığını kaydeden yetkililere göre bu işbirliği sürekli ve güçlü bir şekilde devam edecektir (Azatutyun, 2018). Özellikle son on yılda Çin'in Ermenistan'ın önde gelen ticaret ortağı olarak görülmeye başlandığı ve sadece 2011'de bu ticaretin 16 milyon dolardan, 2014'te 171 milyon dolara ulaştığı görülmektedir. Benzer şekilde Ermenistan'ın Çin'e ihracatında da kayda değer bir artış olduğu ve Ermenistan'ın komşu İran'a ihracatı ile karşılaştırıldığında bu miktarın yarısının İran'a yapıldığı söylenebilir. Ayrıca Ermenistan'ın yanı sıra 2014 yılında Gürcistan ve

Azerbaycan'dan Çin'e yapılan ihracat kaleminde de ciddi bir artış yaşandığına dikkat çekilmiştir. Çin'in Kafkasya genelinde işbirliği içinde olduğu konular arasında Ermenistan'ın kimya sanayii, Azerbaycan'daki otomobil sanayi ve Gürcistan'da bankacılık ve inşaat sektörleri ilk sırada yer almaktadır. Çin'in Kafkasya bölgesindeki yatırımları sadece Ermenistan'la sınırlı olmamakla birlikte kültürel ve eğitim alanında değişim programlarının da önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu noktada bölgede Çin destekli Konfüçyüs Enstitülerinin kurulduğu, 2009 yılında Erivan'da, 2010 yılında Tiflis ve 2011'de Bakü'de faaliyete başladığı ve söz konusu Enstitülerde, Çinli öğrenciler için çeşitli burslar verildiği de görülmektedir (Sanamyan, 2016).

Ekonomik açıdan bakıldığında resmi Ermeni kaynaklarına göre Çin'in, son birkaç yıldır Ermenistan'ın ikinci büyük ticaret ortağı olduğu ve Çin-Ermenistan ticaretinin, 2018 yılının ilk yarısında yaklaşık yüzde 50 oranında artarak 342 milyon dolara yükseldiği de ifade edilmektedir (Azatutyun, 2018). Çin'in Güney Kafkasya'ya yönelik izlediği politikalarını ekonomik ve politik bir nüfuz arayışı olarak değerlendiren Ermeni araştırmacılara göre, Çin, Orta Asya'da ulaşım, altyapı, demiryolları ve boru hatları konularında elde ettiği baskın gücünü Kafkasya'da da belirgin kılma arzusundadır. Bu nedenle Kafkasya genelinde, Güney Kafkasya özelinde bu konuda ciddi adımlar atmaktadır. Çin coğrafi olarak, Güney Kafkasya yoluyla ticaret yollarını, yani Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayabilir ve bu durum ister istemez uzun vadede Rusya'ya bir alternatif sunacağından bölgedeki dengeleri derinden etkileyecektir. Pekin'in Güney Kafkasya'ya olan ilgisinin bu noktada öncelikle bu coğrafya üzerinden Avrupa'ya bağlanmak odaklı olduğunu söylemek mümkündür (Abrahamyan, 2015).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Savunma Sanayii

Son bir kaç yıl içerisinde Çin-Ermenistan ilişkilerinde ortaya çıkan başlıklar arasında savunma sanayinin de önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Çin Savunma Bakanı'nın Ermenistan'a 1,5 milyon dolarlık askeri destek antlaşması imzalaması önemli bir adım olmuştur. Taraflar arasında Savunma alanında ilişkilerin derinleştirilmesi konusunda da bazı antlaşmalar yapılmıştır (Mirrorspectator, 2018). Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın doğal bir durum olduğunu belirten Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan, Pekin'e ilk ziyaretinde, Ermenistan 'ın "büyük ve genellikle düşmanca komşularla uğraşırken, küçük bir ülke olarak destek arayışında bulunmasının" ya da dışarıdan "özel bir ortaklık" arayışında olmasının doğal bir durum olduğuna dikkat çekmiştir (Sanamyan, 2016). Bu açıklama Ermenistan'ın içinde bulunduğu durum ve komşularıyla yaşadığı sorunlar nedeniyle Çin ile yakınlaşma arzusunda olduğu yönünde bir algı oluşturmaya yönelik bir açıklama olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde 2017 yılında bakan Sarkisyan'ın, Çin'e yaptığı resmi bir ziyaret sırasında Rusya ile imzalanmış bulunan birçok anlaşmaya rağmen Erivan'ın Çin'in silahlarına ilgi duyduğunu ifade etmesi de iki ülke arasındaki ilişkilerde savunma alanının önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kuşkusuz bu yakınlaşma Rusya tarafından yakından izlenmektedir. Ancak Ermeni tarafı açısından konuya bakıldığında Ermenistan'ın savunma alanında Çin'le yakınlaşmasında Rusya'dan aldığı savunma alanındaki fiyatları daha da aşağıya çekme arzusunun da etkin olduğu şöyle ileri sürülmektedir (Sputnik, 2017):

"Moskova merkezli Siyasi ve Askeri Analiz Enstitüsü Başkan Yardımcısı Aleksandr Hramçihin, Sputnik'e verdiği mülakatta Erivan'ın yaptığı açıklamaların ve attığı adımların Rusya'ya, kendisinin tek modern silah ihracatçısı olmadığını hatırlatmaya ve teorik olarak Ermenistan'a satış fiyatlarını biraz daha düşürtmeye yönelik olduğunu söyledi... Tabii ki bu

tür açıklamalar Rusya'ya şantaj yapmaya yönelik. Ermenistan silaha gelince bizim hem en iyisini, hem daha fazlasını, hem de en düşük fiyattan satmamızı istiyor. Çin'den silah satın alabileceği olasılığını dışlayamam, fakat bu çok düşük bir ihtimal ve ancak sunulan teklifin son derece uygun olması halinde gerçekleşebilir. Daha önce de Erivan Çin'den birkaç çok namlulu roketatar sistem almıştı ve tüm alışveriş bununla sınırlı kalmıştı..." (Sputnik, 2017).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Eğitim

Çin-Ermenistan arasındaki yakınlaşmayla ilgili dikkat çekici bir diğer konuda eğitim alanında gerçekleşmiştir. Günümüzde Çin'de öğrencilerin Ermeni dilini öğrendikleri ve yeni bir dünya düzeninin kurulması umuduyla Ermeni dili gibi yerel dillerin bilinmesinin önemini farkına vardıklarına işaret edilmektedir. Ayrıca Şi Jinping dış politika aracı olarak, İpek Yolu ticaret yollarını canlandırmak için tasarlanan Bir Kuşak-Bir Yol Girişimi projesi kapsamında Ermeni ve Çin dilinin öğrenilmesi ve öğretilmesine verdiği görülmektedir. Bu kapsamda projenin 2013'teki ilk kuruluşundan bu yana, Çinli şirketlerin üye ülkelere en az 50 milyar dolarlık yatırım yaptıkları da kaydedilmiştir (Liu, 2017). Ancak burada söz konusu rakamın oldukça yüksek olduğunun da belirtilmesinde yarar vardır. Her ne kadar ekonomik göstergelerle doğru orantılı olarak Çin dili küresel çapta giderek önem arz eden bir konuma gelse de bu dille ilgili olarak bahsedilen rakamın biraz abartılı olduğu söylenebilir. Ayrıca Çin'de de kuşkusuz Ermeni diliyle ilgili birtakım çalışmalar yapılmakla beraber yerel dillerin öğrenilmesinin önemli bir husus olduğunun farkına varıldığını belirtmek daha doğru olacaktır. Çin'de Ermeni dilini öğrenen öğrencilerle benzer şekilde Ermenistan'da da Ermeni öğrencilerin Çince öğrenmesine büyük önem verildiği görülmektedir. Bu noktada Çin, Ermenistan'daki orta ve lise öğrencilerine ek olarak, yüzlerce Ermeni çocuğun Çin dilini öğreneceği, Erivan'da en son teknolojiyle donatılmış bir okul açmış ve bu okulun inşası için Ermenistan'a 15 milyon dolar tahsis etmiştir. Okulun 22 Ağustos 2018'deki açılışında Paşinyan yaptığı açıklamada, Çin dilinin öğrenilmesinin Ermenistan için hem turizm hem de Ermenistan'a yatırım yapan Çinli yatırımcılar açısından önemine işaret etmiştir (Mirror Spectator, 2018). Bu açıklamadan da görüldüğü üzere önümüzdeki dönemlerde Çin-Ermenistan arasında sadece savunma değil, eğitim, kültür, ekonomi ve stratejik pek çok konuda işbirliğinin giderek artacağını söylemek mümkündür. Çin'in Ermenistan'la ilişkiler noktasında savunma ve eğitimin yanı sıra tarım ürünleri ve işleme, bilgi teknolojisi, inşaat, turizm ve diğer alanlarla ilgili konularda da işbirliği yapılması öngörülmektedir (Chinadaily, 2018). Bilindiği üzere dil öğrenimi ülkelerin yumuşak güç politikaları kapsamında ayrı bir önemi vardır. Bu noktada Çin dilinin ekonomik ve siyasi nedenlerle son yıllarda giderek artan bir trend içerisinde olması Bir Kuşak Bir Yol Projesi ile Ermenistan'da da etkisini göstermiştir. Bu nedenle Ermeniler Çin dilinin öğrenilmesine özen göstermişlerdir. Ancak Coronavirüs salgınının ardından bu durumda gözden geçirileceği ve sürecin bu gelişmelerden kısmen de olsa etkileneneğini söylemek mümkündür. Araştırmacılara göre Çin'de çok sayıda öğrencilerin Ermeni diline yönelmesinde Çin'in dünya ile bağlantı kurma noktasına verdiği önemin büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bu konuda Pekin'de Ermeni dili uzmanı olarak görev yapan Meri Knyazyan'a göre Çin'de çok sayıda öğrencinin ve akademisyenin Ermeni Araştırmalarına yönlendirilmeleri de bu konudaki politikalar ile bağlantılı bir durumdur. Nitekim Knazyan'a göre "dil yumuşak güç" kapsamında önemli bir sacayağıdır ve yerel halkın kültürünü anlamada etkin bir güce sahiptir (Liu, 2017). Bu kapsamda Çin'deki üniversitelerde Ermeni dili eğitimi verilen derslerde hem Ermenilerin tarihinin ve kültürünün yakından tanınması, hem de Çinli öğrencilerin Ermenistan'a giderek bu toplumu yakından tanımalarının önü açılmaktadır.

Çin-Ermenistan İlişkilerinde Ulaşım

Çin'in Ermenistan'a olan ilgisi kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer konuda Çin'in ulaşım araçları konusundaki bağış ve destekleri olmuştur. Çin'in 2012 yılından bu yana Ermenistan'a en az 37 milyon dolarlık ekonomik yardım sağladığını belirten kaynaklara göre, Erivan'a yüzlerce halk otobüsü ve 200 adet ambulans aracı bağışlayarak Ermeni toplumunun takdirini kazanmaya özen göstermiştir (Mirrorspectator, 2018). Konuyla ilgili yapılan açıklamada Çin'in bu desteği, Güney Kafkasya ülkelerine devam eden ekonomik yardımın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Yaklaşık 13 milyon dolar tutarında yapılan bu bağışın yanı sıra Çinli uzmanların yaklaşık 350 Ermeni doktor, hemşire ve ambulans şoförünü eğittiklerine de yer verilmiştir (Azatutyun, 2018).

Çin-Ermenistan İlişkilerinde 1915 Olayları ve Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ sorunu tarihten günümüze devam eden tarihsel geçmişi olan bir meseledir. Bilindiği üzere tarihi Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe gölü arasındaki dağlık bölgede yer almakta ve bölgeye bağlı ovalardan oluşmaktaydı. XVII. Yüzyıla kadar bu bölgede çoğunluğu Türklerden oluşan bir nüfus yaşamakta ve bölge Azerbaycan Türk Hanlığı şeklinde ifade edilmekteydi (Aslanlı, 2015: 11-12). Ancak XVII. Yüzyıldan günümüze bölge üzerinde büyük devletlerin hakimiyet mücadelesi ve politikaları hem bölgenin demografik yapısını değiştirmiş hem bu bölgede birçok sorunun çözüme kavuşturulması önünde engeller yaratmıştır. Bu noktada bugün Dağlık Karabağ sorunu halen çözüme kavuşturulamamış bir mesele olarak bölgede ciddi bir sorun olarak durmaya devam etmektedir.

Bu noktada Çin'in Azerbaycan'la olan ilişkilerine de kısaca yer verilmesinde yarar vardır. Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığın ilk dönemlerinde "Doğu Türkistan" konusunda öne sürdüğü söylem ve politikaların Çin tarafından rahatsızlıkla karşılandığı bilinmektedir. Bu nedenle Çin'in Azerbaycan ile ilişkilere çok fazla mesafe koymadan, toprak bütünlüğüne önem verdiğini beyan eden adımlar izlediği aynı zamanda Ermenistan'la da iyi ilişkiler kurma yoluna gittiği söylenebilir. Ancak bir süre sonra Çin'in Azerbaycan'la savaş halinde olan Ermenistan'a füze satması daha sonra Aliyev döneminde "Doğu Türkistan" söylemindeki değişim Çin'in bu konuda elini rahatlatmıştır. Çin'in genel itibarıyla Kafkas ülkeleri ile ilişkilerinde askeri boyutunun ön planda olduğunun da belirtilmesinde yarar vardır (Aslanlı, 2006).

Çin-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ sorununun da ayrı bir önemi vardır. Nitekim XX. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış gibi görünse de temelleri XIX yüzyıla dayanan bu sorun bölgede ciddi bir mesele olarak halen devam etmektedir. Yakın dönemlerde olduğu gibi tarihte de bölgede yaşanan sorunlar bölgenin tarihte olduğu gibi günümüzde de stratejik önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Küresel oyunları hafızalarda yeniden canlandıran Dağlık Karabağ sorunu günümüzde Kafkasya'daki karmaşık ve çözümü en zor olan sorunlardan biri olarak bölgede istikrarsızlığa neden olmaya devam etmektedir (Aslanlı, 2013: 9-10).

Çin-Ermenistan arasındaki ikili işbirliği konularında atılan bir diğer adım da 1915 Olayları konusunda Çin'in verdiği destek olmuştur. Çin hükümeti Ermenistan'a Ermeni Soykırımını iddialarının yüzüncü yılını anma törenlerine, uluslararası canlı yayınların sağlanması için 40 tonluk ekipman desteği göndermiştir (Sanamyan, 2016).

Çin'in Ermenistan'la olan ilişkilerinde dikkat çeken bir diğer husus da Dağlık Karabağ konusundaki tutumu olmuştur. Ermeni uzmanlara göre her ne kadar Çin'in 2008

yılında BM Genel Meclisi'nde Dağlık Karabağ sorunundaki bir oylamada çekimser kaldığını belirterek bu konuda tarafsız bir politika izlediği ileri sürülse de aslında durum bunun tam tersidir (Sanamyan, 2016). Nitekim 5 Eylül 2017 tarihinde resmi bir ziyaret için Çin'de bulunan Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan Ermenistan ile Çin'in, savunma alanı başta olmak üzere çeşitli sektörlerde verimli bir işbirliği içinde olduklarını ve iki ülkenin kendileri için hassas konularda da dengeli bir tutum gösterdiğini ve Dağlık Karabağ sorununda Çin'in yapıcı bir tutum içinde olduğuna da dikkat çekilmiştir (Ermenihaber, 2017). Bu durum Çin'in Dağlık Karabağ Sorununun konusunda Ermenistan yanlısı bir politika izlendiğini göstermesi açısından önemlidir.

Çin'in öncülük ettiği "Kuşak ve Yol" olarak adlandırılan "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" ve "21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu" girişimleri ülkelerarası ekonomik işbirliği ve ilişkiler kapsamında dünyanın en geniş platformu olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu projenin hayata geçirilmesinde ekonomik önemi kadar siyasi, sosyal ve kültürel boyutları da dikkat çekicidir. Ermenistan'ın demiryolları ve deniz ulaşımının olmaması, komşularıyla yaşadığı sorunlar ve içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz bu projede yer almaya daha da istekli hale getirmektedir. Ancak konuya Çin açısından bakıldığında aslında Çin için Ermenistan'dan ziyade Kafkasya bölgesinin önem taşıdığını söylemek mümkündür. Çünkü Bir Yol Bir Kuşak projesi sadece Ermenistan değil Kafkasya bölgesindeki demiryolları, karayolları ve boru hatları açısından stratejik öneme sahiptir. Bu proje ile Çin'in Orta Asya, Batı Asya ve Güney Asya'nın belli başlı noktalarına ulaşımı da söz konusu olduğundan tarihte olduğu gibi bugünde Kafkasya bölgesinin özellikle de Güney Kafkasya üzerinden Avrupa'ya açılmanın hem Çin hem de Ermenistan açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle 65 ülkenin yer aldığı bu proje ile Asya'nın ile Atlas Okyanusu'nun Avrupa kıyılarının birbirine bağlanmasının hedeflenmektedir ancak bu projenin tarihi İpek yolu projesinden farklı olarak projede yer alan ülkelerin demiryolları ile birbirine bağlanması hedeflenmektedir. Tamda b unoktada Kafkasya ve Ermenistan'ın önemi ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın bu projede yer almasının mesafeyi kısaltacağı öngörülmektedir. Ancak burada bölgedeki mevcut demiryollarının da kullanılabilmesi ve özellikle Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattının da öne çıktığını söylemek mümkündür (İkiz, 2019; Kısacık, 2017).

Genel itibariyle Çin'in Küresel güç olma yolunda bir arayış içinde olduğunu ancak bunun için yeni bir pazara ve genel olarak ekonomik çıkar alanına da ihtiyacı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Çin'in Kafkasya bölgesine yaptığı yatırımları da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Çin Kafkasya bölgesi üzerinden hem enerji kaynaklarına erişmek hem de kendi açısından bir kaynak çeşitliliği yaratmaya çalışmaktadır. Özellikle Azerbaycan'ın Çin'deki Doğu Türkistan bölgesine yönelik resmi olmasa da verdiği desteği azaltmaya çalıştığını da belirtmekte yarar vardır (Aslanlı 2013: 19-20).

Sonuç

Sonuç olarak Çin'in *İpek Yolu* ve *Kuşak-Yol Girişimi* projeleri kapsamında Ermenistan önemli bir konumdadır. Çin'in böylesine büyük bir uluslararası girişimi başlattığı bir dönemde Ermenistan'ın yanı sıra Türkiye ve diğer 65 ülke ile de ilişkileri sürdürme konusunda kuşkusuz çok hassas davranacağı aşikârdır.

Çin-Ermenistan ilişkilerinde son dönemlerde hızla gelişen yakınlaşmanın temelinde yukarıda da değinildiği üzere Ermenistan tarafı için Rusya'ya olan bağımlılığın mümkün olduğu oranda azaltılmasının önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Çin açısından ise bu yakınlaşmanın temelinde büyük oranda ekonomik ve stratejik faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çin'in Ermenistan'a açılma politikasında yumuşak güç politikası kapsamında dil, kültür, tarih vb. konuların etkin bir biçimde kullanıldığını da söylemek mümkündür. Bu noktada iki ülke arasındaki yakınlaşmanın Soğuk Savaş sonrası süreçte hız kazandığını ve uluslararası konjonktüründe bu yakınlaşmada önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Çin'de öğrenci, akademisyen ve araştırmacıların Ermeni dilini öğrenmeleri ve Ermenistan'a yaptıkları ziyaretler kuşkusuz uzun vadeli yatırımlardır, ancak bu yatırımların iki ülke arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde nasıl bir etki yaratacağı ise ilerleyen zamanlarda daha net bir biçimde görülebilecektir.

Çin açısından Ermenistan'ın bölgede diğer ülkelere oranla özellikle de Güney Kafkasya'da ön plana çıkmasında Ermenistan'ın içinde bulunduğu coğrafi durum ve komşularıyla yaşadığı sorunların da önemli bir etkisi vardır. Bu noktada bölge ülkeleri bakımından ekonomik açıdan daha iyi konumda olan Azerbaycan'ın zaten Rusya, Türkiye ve Batı ile tarihsel, enerji, ekonomi, kültürel vb. alanlarda gerekli bir bağa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Benzer şekilde Gürcistan'ın da bölgede Türkiye ve Batılı devletlerle olan ilişkileri, konumu itibarıyla yer aldığı uluslararası projeler, bölgesel işbirlikleri vb. konularda Ermenistan'a oranla daha iyi bir konumda olması Çin'in ister istemez bölgede izlediği politikalar nedeniyle her geçen gün biraz daha yalnızlaşan Ermenistan'a yönelmesine neden olmuştur. Nitekim Ermenistan'ın bölgedeki işgalci durumu, Azerbaycan'la olan ilişkiler, Türkiye ile 1915 Olayları ve Gürcistan ile ayrılıkçı bölgeler konusunda yaşadığı sorunlar, Ermenistan'ın bölgede tek kurtuluş yolu olarak Rusya'dan sonra Çin'i görmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim Ermenistan'ın Rusya'ya hem iç hem de dış politik meselelerde olan bağımlılığı, uluslararası alanda istediği adımları atmasında işini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle aslında Ermenistan'ın Çin üzerinden bir nebze de olsa Rusya'nın bu etkisini kısmen kırmaya çalıştığını yada alternatifler oluşturmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak Rusya'nın bu durumdan orta ve uzun vadede pek de memnun olmayacağını şimdiden söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ASLANLI, A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*. Ankara: Ekoavasya Yayınları.
- ASLANLI, A. (2015). *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- CAMGÖZ, C. - F. İSTANBULLU DİNÇER (2017). "Modern İpek Yolu Projesi Çerçevesinde Ulaştırma Ağlarının Turizme Katkıları". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/3.
- DURULAR, A. (2016). "Çin'in "Kuşak-Yol" Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi". *Avrasya Etüdüleri*. XLIX/1:77-97.
- İKİZ, A. (2019). "Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye'ye Olası Etkileri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII/72: 1688-1700.
- PALABIYIK, M. S. - Y. DEVECİ BOZKUŞ (2009). "Turkish-Armenian Relations (1918-2008)". *The Armenian Question, Basic Knowledge and Documentation*. (der. Ömer Engin Lütem). Ankara: Terazi Publishing.

İnternet Kaynakları

ABRAHAMYAN, E. (2015.04.15). "The China-Armenia Declaration and Beijing's Prospects in the South Caucasus". *The Central Asia, Caucasus*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13175-the-china-armenia-declaration-and-beijing%E2%80%99s-prospects-in-the-south-caucasus.html>

Arka.am (2012.07.09). "Korea and China Considering Establishment of IT Excellence Centers in Armenia". (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

http://telecom.arka.am/en/news/business/korea_and_china_considering_establishment_of_it_excellence_centers_in_armenia/

Armedia.am (2015.03.19). "China Gives \$25 Million Soft Loan to Armenia". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

[https://armedia.am/eng/news/15048/china-gives-\\$25-million-soft-loan-to-armenia.html](https://armedia.am/eng/news/15048/china-gives-$25-million-soft-loan-to-armenia.html)

"Armenia's Transport, Communication and IT Acting Minister, Chinese Ambassador Discuss Cooperation Issues" (2018.11.12). (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

<https://www.aysor.am/en/news/2018/11/12/chinese-ambassador/1489488>

"Armenia Exports By Country. Trading Economics". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).

<https://tradingeconomics.com/armenia/exports/china>

"Armenia, China Did Everything for Development of Relations: New Embassy of China to be Built in Armenia" (2017.08.09). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://armenpress.am/eng/news/901280/armenia-china-did-everything-for-development-of-relations-new-embassy-of-china-to-be-built-in-armenia.html>

"Armenian Defense Chief Visits China. The Armenian Mirror Spectator". (2017.09.07). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://mirrorspectator.com/2017/09/07/armenian-defense-chief-visits-china/>

ASLANLI, A. (2006). "Çin-Güney Kafkasya Ülkeleri İlişkileri". XCV/222. (Erişim Tarihi: 25.02.2020).

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3939>

BALYAN, G. (2017.03.17). "Armenia's Rising Tech Scene: The New Silicon Valley of the Former Soviet Union". *The Next Web*. (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

<https://thenextweb.com/asia/2017/03/17/armenias-rising-tech-scene-new-silicon-valley-former-soviet-union/>

Bilateral Relations (2015.02.11). "Embassy of Armenia to China". (Erişim Tarihi: 15.10.2018).

<http://china.mfa.am/en/bilateral-cn/>

Bir Kuşak Bir Yol Projesi Nedir? Projeye Dahil 65 Ülke Hangileri?". (2018.01.12). *İktibas Dergisi-Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi*. (Erişim Tarihi: 15.11.2018).

<http://iktibasdergisi.com/2018/01/12/bir-kusak-bir-yol-projesi-nedir-projeye-dahil-olan-65-ulke-hangileri/>.

BORA, S. I. (2017.09.13). "Ermenistan-Rusya İlişkilerinin Geleceği Ne?". *Agos*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19307/ermenistan-rusya-iliskilerinin-gelecegi-ne>

China Daiy (2018.01.31). "China, Armenia Discuss Future Trade Collaborations". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).

<http://www.chinadaily.com.cn/a/201801/31/WS5a716ed2a3106e7dcc139f67>.

"China's Defense Minister Chang Wanquan and His Visiting Armenian Counterpart Vigen Sargsyan Reportedly Agreed to Deepen Military Ties Between Their Countries When They Met in Beijing on Monday, September 4". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://mirrorspectator.com/2017/09/07/armenian-defense-chief-visits-china/>

"China Has Built A State-of-The-Art School in Yerevan Where Hundreds of Armenian Children Will Study The Chinese Language in Addition to Subjects Taught in Secondary and High Schools Across Armenia". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://mirrorspectator.com/2018/08/30/chinese-school-inaugurated-in-armenia/>

"China Donates More Ambulances To Armenia. Azatutyun Radiokayan" (2018.10.17). (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

<https://www.azatutyun.am/a/29549062.html>

ÇALIŞKAN, Z. (2018). "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi". *İNSAMER*. (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

http://insamer.com/tr/cinin-yeni-ipek-yolu-projesi_1111.html

Deutsche Welle Türkçe (2017.05.14). "Modern İpek Yolu Projesi: Beklentiler ve Kuşkular". (Erişim Tarihi: 12.11.2018).

<https://www.dw.com/tr/modern-ipek-yolu-projesi-beklentiler-ve-ku%C5%9Fkular/a-38832963>

DOWSETT C. J. F. G. vd. (2018). "Britannica". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

<https://www.britannica.com/place/Armenia>

Ermeni Haber Ajansı (2017.09.05). "Çin General Xu Qiliang: Ermenistan Güvenilir Bir Dost ve Ortak". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/09/05/%C3%87in-General-Ermenistan/112261 E.T..>

HARUTYUNYAN, A. (2018). "Armenia is China's Friendly Partner in The Region: Conference on 40th Anniversary of Chinese Reforms and Opening-Up Held in Yerevan". *Armenpress.am*. (Erişim Tarihi: 20.11.2018).

<https://www.armenpress.am/eng/news/955338.html>

JAMES, C. F. vd. (2018). "Armenia". (Erişim Tarihi: 21.11.2018).

<https://www.britannica.com/place/Armenia>

- KISACIK, S. (2017). "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi Kapsamında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolunun Önemi". *Uluslararası Politika Akademisi*. (Erişim Tarihi: 25.02.2020).
<http://politikaakademisi.org/2017/11/14/cinin-yeni-ipek-yoluprojesikapsaminda-baku-tiflis-kars-demiryolunun-onemi/>
- KOCHARYAN, S. (2018). "Armenia-China Trade Turnover Grows 40%". *Armenpress.am* (Erişim Tarihi: 22.06.2018).
<https://armenpress.am/eng/news/938512.html>
- LIU, C. (2017). "Why Students in Beijing Are Learning Armenian". (Erişim Tarihi: 29.07.2017).
<https://www.scmp.com/week-asia/article/2104522/why-students-beijing-are-learning-armenian>
- News.am (2018.10.18). "Ambassador Tian: China Will Continue Implementing Projects in Armenia". (Erişim Tarihi: 11.11.2018).
<https://news.am/eng/news/476514.html>
- "Pashinyan Says Armenia and China Share Many Interests". (2018). (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://hetq.am/en/article/92384>
- SANAMYAN, E. (2016.02.06). "China in the Caucasus. The Diplomat". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://thediplomat.com/2016/02/china-in-the-caucasus/>
- Sputnik Türkiye (2017.09.07). "Ermenistan, Çin'den Silah Mı Satın Alacak?". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://tr.sputniknews.com/rusya/201709071030045798-ermenistan-cin-silah/>
- The Armenian Mirror Spectator (2018.08.30). "Chinese School Inaugurated In Armenia". (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://mirrorspectator.com/2018/08/30/chinese-school-inaugurated-in-armenia/>
- TULUN, T. E. (2017). Kafkasya Dağlarında İpek'in Dayanıklılığı: Çin ve Ermenistan". *Analiz*. (Erişim Tarihi: 12.10.2018).
<https://avim.org.tr/tr/Analiz/KAFKASYA-DAGLARINDA-IPEK-IN-DAYANIKLILIGI-CIN-VE-ERMENISTAN>